

Andrzej Syroka

**ZDROWIE, CHOROBA, PROFILAKTYKA I TERAPIA
W KALENDARZACH ŚLĄSKICH Z XVII I XVIII WIEKU**

Rozprawa na stopień naukowy doktora nauk o zdrowiu

STRESZCZENIE

Zachowane w bibliotekach dolnośląskich XVII i XVIII – wieczne kalendarze drukowane na Śląsku i dla odbiorcy śląskiego okazały się na tyle zwartym i liczebnym zbiorem, że pozwoliły prześledzić ewolucję procesu upowszechniania wiedzy medycznej, a zarazem procesu medykalizacji choroby, zachodzącego w świadomości ich czytelników. Wykorzystano 124 zachowane egzemplarze, z których pierwszy, pochodzący z 1615 r., stanowi początkową cezurę pracy. Cezurę końcową stanowi rok śmierci Fryderyka II Wielkiego (1786), władcy, który w wyniku wygranych tzw. wojen śląskich (1740-1763), przejął Śląsk z rąk austriackich i włączył go do Królestwa Prus.

W początkach XVII w. w europejskiej medycynie akademickiej rozpoczął się proces przemian, których rezultatem było wypracowanie w połowie następnego stulecia standardu medycyny klinicznej. Proces ten, inspirowany przez nowe odkrycia w dziedzinie nauk podstawowych (fizyka, chemia), przyczynił się do nowego spojrzenia na dotychczasowe zasady obowiązujące w nauce i do krytycznego spojrzenia na naukę starożytną, którą dotąd uważano za nieomylną. Elementy nowego spojrzenia były upowszechniane (oprócz uniwersytetów) w szkołach średnich i za pośrednictwem wydawnictw popularnych, kształtując poglądy i mentalność uczniów i czytelników. Najpopularniejszym typem wydawnictw upowszechniających wśród czytelników elementy wiedzy naukowej były kalendarze.

Celem niniejszej pracy jest ukazanie przebiegu procesu medykalizacji świadomości dotyczącej zdrowia i choroby, na podstawie analizy treści kalendarzy wydawanych na Śląsku i dla mieszkańców Śląska, przede wszystkim we Wrocławiu i w Brzegu. Publikowanie kalendarzy podlegało określonym regułom prawnym, stąd też przekazywane w nich treści można traktować jak wyraz oficjalnego stanowiska władz państwowych, lokalnych i kościelnych wobec kwestii związanych z ludzkim życiem i zdrowiem, metodami jego ochrony oraz tzw. terapii domowej. Treści zawarte w kalendarzach miały charakter popularny, uwzględniały jednak obowiązujący stan wiedzy (np. teoria humoralna) i polemiki naukowe (np. astrologia starożytna i współczesna). Intencją autorów i redaktorów kalendarzy

było przekazanie czytelnikom istotnej z ich punktu widzenia wiedzy, w taki sposób, by nie budziła ona zastrzeżeń adresatów i wywarła trwały wpływ na ich postrzeganie rzeczywistości, interpretowanie obserwacji, wnioskowanie, reakcje na zagrożenia oraz konkretne zachowania.

Aby zrealizować cel poznawczy pracy, którym było odtworzenie treści kalendarzy związanych ze zdrowiem i chorobą oraz ich analiza, należało odpowiedzieć na 4 podstawowe pytania: 1. W jaki sposób na łamach kalendarzy przedstawiano pojęcie zdrowia i jak przebiegała jego ewolucja? 2. W jaki sposób przedstawiano pojęcie choroby i jak przebiegała jego ewolucja? 3. W jaki sposób przedstawiano możliwość zachowania dobrego zdrowia i zapobiegania chorobom? 4. W jaki sposób przedstawiano metody terapii? Odpowiadając na każde z tych pytań starano się ukazać zmiany w definiowaniu zagrożeń związanych z chorobą, określaniu przyczyn chorób, możliwości uniknięcia zagrożeń związanych z chorobami i podejmowania skutecznych działań leczniczych.

Analiza materiału źródłowego wykazała, że w treści kalendarzy zachodziły w trakcie dwóch stuleci istotne zmiany w sposobie kształtowania świadomości czytelników. Następowo trwałe i konsekwentne odchodzenie od postawy pasywnej (determinizm) do aktywnej. Wiązało się to z pojmowaniem zdrowia, choroby, profilaktyki i terapii w kategoriach postępującej sekularyzacji. Sygnalizowana wyżej problematyka (4 wymienione podstawowe pytania) została szczegółowo omówiona w rozprawie złożonej z sześciu rozdziałów, z których cztery zawierają odpowiedzi na pytania badawcze związane ze zmianami w sposobie przedstawiania pojęć zdrowia, choroby, profilaktyki i terapii. W każdym z rozdziałów materiał źródłowy jest analizowany w porządku chronologiczno-rzeczowym, z uwzględnieniem tych aspektów, które pozostają względnie trwałe lub ulegają stopniowym zmianom. Zakończenie każdego z rozdziałów zawiera szczegółowe wnioski. Dwa pierwsze rozdziały dotyczą omówienia materiału źródłowego oraz warunków kształtowania umysłowości na Śląsku w omawianym w pracy okresie.

Z treści wykorzystanych kalendarzy wynika, iż w XVII stuleciu stopniowo zarzucano interpretację choroby w kategoriach astrologicznych i jako kary (plagi) Bożej za ludzkie grzechy i winy, tłumacząc przyczyny chorób czynnikami naturalnymi (susze, powodzie, oddziaływania klimatyczne) i niewłaściwym postępowaniem ludzi. W kalendarzach z XVIII w. nie przedstawiano już (jak wcześniej) chorób jako zjawisk nieuchronnych, których występowanie było uzależnione od niekorzystnych koniunkcji gwiazd i planet i ich wpływu na ludzkie ciało, przed którym człowiek nie może się obronić, lecz jako powstające w wyniku ludzkiej ignorancji, braku zapobiegliwości, niestosowania się do zaleceń lekarskich, prowadzenia nieuporządkowanego życia itp. Czynniki astrologiczne uznano za przesąd, a

upatrywanie wszystkich nieszczęść (chorób) w przejawach woli Boga za błąd. Kreuje się aktywną postawę wobec problemów zdrowotnych, opartą na rzetelnej wiedzy i legalizmie, nie poddając jednak krytyce ogólnych zasad wiary, które określają rolę Boga w świecie. Podstawową metodą sprzyjającą utrzymaniu dobrego zdrowia nie jest już w XVIII w. modlitwa, charakterystyczna dla XVII-wiecznego standardu tzw. profilaktyki moralnej, ale racjonalne postępowanie, dostosowane do okoliczności i podporządkowanie się zaleceniom ekspertów. Ten nowy sposób pojmowania choroby przyczynia się do uznania tezy, że zapobieganie chorobom jest moralne i że choroby należy aktywnie zwalczać, co uznano za zgodne z zasadami religii. Za niemoralne uznano natomiast niepodjęcie właściwych działań, o ile są one przez lekarzy wskazane i zalecane jako potrzebne lub konieczne. Kalendarze popularyzują m.in. szczepienia przeciw ospie i nakaz izolacji chorych dzieci, aby uchronić osoby zdrowe przed zachorowaniem. W XVIII w. upowszechniają nowy, w przeciwieństwie do dominującego zwłaszcza w I połowie XVII w. biernego unikania wszelkich zagrożeń, standard profilaktyki, wiążący możliwość zachowywania zdrowia z przestrzeganiem zasad higieny, spożywaniem zróżnicowanych, właściwie przechowywanych i przygotowanych pokarmów, stosowaniem domowych leków już przy pierwszych objawach chorobowych i poszukiwaniem pomocy lekarza w poważniejszych schorzeniach. Świadomość zdrowotna czytelników jest w XVIII w. kształtowana w duchu ich własnej odpowiedzialności za zdrowie, swoje i rodziny. Czytelników wdraża się do tego, by podejmowali różnorodne działania ochronne zanim choroba się pojawi, a nie dopiero wtedy, gdy już zaatakuje. W trosce o zdrowie powinni w właściwy sposób gromadzić zapasy żywności i inne zasoby materialne, umożliwiające przetrwanie głodu i różnych klęsk żywiołowych. Powinni poszerzać wiedzę dotyczącą lokalnego środowiska naturalnego, umożliwiającą wykorzystanie jego zasobów (roślin jadalnych), planować i modyfikować swoją aktywność życiową stosownie do pór roku, dostosować kalendarz prac rolnych do wskazań specjalistów i stosować do zasiewów zalecane przez nich uprawy. Przyjęcie tych reguł ma umożliwić zachowanie dobrego zdrowia w oparciu o wyniki swoich własnych wysiłków i starań, a nie zrzęcenia losu. Za główną przyczynę chorób, osłabienia i zgonów ludności uznano w kalendarzach głód, różnie tłumacząc jego przyczyny, wskazując zarazem na racjonalne i moralne aspekty jego zwalczania. Kalendarze z okresu pruskiego prezentują istotną zmianę nastawienia władz do profilaktyki chorób powstających z powodu głodu i problemów materialnych ludności, wskazując działania skierowane na zapobieganie występowaniu głodu i likwidację skutków klęsk elementarnych. Proces medykalizacji świadomości został uzupełniony przez prawo. W 2 połowie XVIII w. publikowane są edykty dotyczące zasad

postępowania w trakcie epidemii, nakazu szczepień ochronnych itp. Mają one istotny wpływ na kształtowanie się świadomości zdrowotnej czytelnika. Zalecenia profilaktyczne stają się obligatoryjne, a niepodporządkowanie się im jest zagrożone karą.

Przedstawiony w niniejszej pracy, powstałej na podstawie analizy źródeł z XVII i XVIII w. standard wiedzy medycznej, profilaktyki i terapii, odzwierciedla etap przejściowy między indywidualnym modelem działań zapobiegawczych i leczniczych, wypracowanym w czasach starożytnych i kontynuowanym w okresie średniowiecza, a współczesnym modelem medycyny publicznej. Popularyzowane w kalendarzach treści dotyczące definiowania zagrożenia związanego z chorobami, metod zapobiegania ich występowaniu oraz metod terapii, dokumentują wzrastającą rolę państwa w organizowaniu i nadzorowaniu działań, których celem ma być dobry stan zdrowia obywateli, a także wypracowanie nowych zasad ich finansowania. Działania te mają być planowane centralnie oraz finansowane z podatków, mają dotyczyć wszystkich obywateli niezależnie od ich stanu zamożności oraz zapewniać wszystkim elementarne zabezpieczenia wobec zagrożeń zdrowia o charakterze masowym, takim jak głód, nieurodzaj i wojna, a przede wszystkim towarzyszące im epidemie. Dobry stan zdrowia populacji został bowiem uznany przez władze austriackie w końcu XVII i na początku XVIII, a w jeszcze większym stopniu przez władze pruskie w latach 40. XVIII w. za podstawowy warunek prawidłowego funkcjonowania państwa. Zachowanie zdrowia przestało być w związku z tym postrzegane jako problem pojedynczego obywatela i jego rodziny, a stało się przedmiotem zinstytucjonalizowanej troski państwa. Ten sposób definiowania przez władze problematyki zagrożeń związanych z chorobą stał się podstawą rozwiązań prawnych, charakterystycznych dla europejskiego modelu systemów zdrowia publicznego.